

*Осы еңбегімді әке-шешем Уәлхан
мен Ғайнидың аруақтарына арнаймын.*

Автор

Ахмет Тоқтабай

ҚАЗАҚ ЖЫЛҚЫСЫНЫҢ ТАРИХЫ

АЛМАТЫ КІТАП БАСПАСЫ – 2010

УДК 636.1 (091)
ББК 46.11:63.3 (5 каз)
Т 52

Кітапты Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
тарих және этнология институтының ғылыми кеңесі мақұлдаған

Жауапты редактор:
ҚР ҰҒА академигі, Болония (Италия) ғылыми академиясының корреспондент-мүшесі,
тарих ғылымының докторы, профессор **Смағұлов О.**

Пікір жазғандар:
ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымының докторы, профессор **Қасқабасов С.,**
тарих ғылымының докторы, профессор **Әбусейтова М.,**
тарих ғылымының докторы, профессор **Қойгелдиев М.**

Тоқтабай Ахмет

Т 52 Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2010. – 496 бет, суретті.

ISBN 978-601-01-0322-1

Қазақ жері мен елі – көне жылқының отаны. Қазіргі зерттеулер осыдан 6 мың жылдар шамасы бұрын Қазақстан территориясында тұрған көшпенді тайпалар әлемде алғаш рет жылқыны қолға үйретіп, мініске, күш-көлікке пайдаланғанын, етін жеп, сүтін сусын еткенін дәлелдеп отыр. Көшпенді ұлыстардың, оның ішінде қазақ халқының өткенін жылқы тарихынсыз елестету мүмкін емес. Автор археологиялық, этнографиялық материалдарды, көне жазбаларды, аңыз-әңгімелерді, батырлар жырын, архив және ауызша деректерді салыстыра отырып, жан-жақты кешенді еңбек жазған. Қазақ жылқысы туралы ақпарлар Қазақстанның көпшілік аймақтарынан, Ресей, Өзбекстан, Моңғолия, Қытай елдерінен, Мәскеу, Петербург, Орынбор, Омбы, Ташкент, т.б. мұрағаттарынан жиналып, тұңғыш рет ғылыми айналымға түсті. Еуразия көшпенділерінің тарихы – тұлпар тұяғымен жазылған тарих деп бекер айтпаймыз. Олай болса, қазақ жылқысының сан ғасырлық жүріп өткен жолына арналған энциклопедиялық кітап оқырмандарды қызықтырмай қоймайды.

Бұл – Ахмет Тоқтабайдың көп жылдар бойы арнайы зерттеген ғылыми еңбегінің нәтижесі.

Кітап көпшілік оқырман қауымға арналған.

Т 3705020200
481(05)-10

УДК 631.1 (091)
ББК 46.11:63.3 (5 каз)

ISBN 978-601-01-0322-1

© Тоқтабай А., 2010
© «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2010

Барлық құқығы заңмен қорғалған.
Кітаптың жеке тараулары мен бөлімдерін
және реконструкциялық суреттерін, сыз-
ба кестелерін автордың рұқсатынсыз
басуға болмайды.

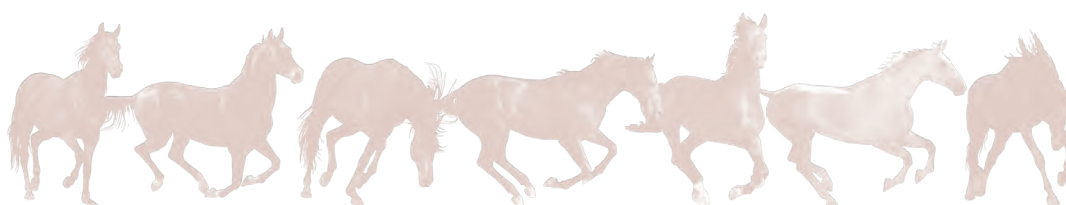

азіргі «Мәдени мұра» бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі – қазақ халқының ғасырлар бойғы тарихи жәдігерлерін зерттеу, мыңдаған жылдар бойы жасалған материалдық игіліктердің тарихын, көне заманнан қазіргі уақытқа дейінгі халықтың тарихи даму сабақтастығын көрсету болып табылады.

Өркениет тарихында адамның қолға үйреткен жануарларының ішінен жылқыдай жасампаздық рөл атқарғаны жоқ. Осы бір тамаша сұлу және күшті жануар алғашқы адамдардың негізгі серігі болып, тарихтың келесі белестерінде де ұмыт қалмай, басқа бір сапалық құндылықтарды иемденді. Жылқыны қолға үйретіп, кейін келе оны мініс көлігіне айналдырудың арқасында көне қоғамның мәдени-тарихи көкжиегі айтарлықтай кеңейген еді. Үйретілген жылқының көмегімен адам бір теңізден бір теңізге дейінгі аралықтағы орасан үлкен құрлықтар мен кеңістіктерді игерді. Уақыт пен кеңістікті бағындырған ат өз кезегінде адам тарапынан құдайдай сыйланып, оған небір тамаша мифтер мен аңыз-ертегілер арналған болатын. Араб аңызында айтылатын мына сөздер атқа арналған гимндей. Алла жылқыны жаратқанда оған былай депті: «Сенімен ешқандай жануар теңдесе алмайды, бүкіл жер-жаһанның қазынасы сенің көз алдында жатады. Сен менің дұшпандарымды таптап, достарымды алып жүресің. Сенің арқаңнан маған арнап аят оқылады. Әлемде сенен бақытты ешкім болмайды және барлық жан-жануардың ішінен жоғары бағаланасың, себебі сен дүниені жаратушының махаббатына ие болғаның. Сен қанатсыз ұшасың, қылышсыз кесесің». [147] Жалпы, Орталық Азия, оның ішінде қазақ даласы – жылқының отаны, оған дәлел жүздеген мың жылқы сүйектері табылған энеолит дәуіріндегі – Ботай қонысы. Ботайлықтар әлемдегі алғашқы жылқышылар, жылқыны қолға үйреткендер. [213.214.215] «Жылқыны қолға үйрету, – деп көрсетеді Бюффон, – адамның ақылы мен өнерінің жануардың түйсігінен асып түскен ұлы жеңісі». Аттың үстіне басқа халықтардан бұрын көтерілген ата-бабаларымыз басқалардан жоғары тұрды, айналасына зер салып бақылай білді. Жүйріктің жылдамдығы арқасында да бабаларымыз жаңа жағырапиялық аймақтарды бағындырды, шетсіз де шексіз алқаптарға билік жүргізді, үш құрлықта үлкен-үлкен мемлекеттер немесе империялар құрды. Жылқының тарихи рөлі оның культке айналуына себеп болды. Ұлы Омар Хайям түркілердің билеушісі Афрасиабтың сөзін келтіреді: «Аспанда ай қандай маңызды болса, адам үшін ат та сондай маңызды». Адам өміріндегі аттың орны Махмұд Қашқари сөзінде одан да бейнелі: «Ат – түріктің қанаты». Қанатсыз құс ұша алмайды, жылқысыз түрік өзін асырай алмайды деген мағына береді. XX ғасырдың соңында егеменді ел болып өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанған уақта 6 мың жыл серік еткен жылқыға өлшеусіз қарыздармыз.

Қазіргі мал шаруашылығында халықтың ғасырлар бойы бойына сіңірген тәжірибелері мен дәстүрлі әдістері ыждағаттылықпен сақталып, дами түсуде деп көрсетеді В.П. Курылев [263]. Зерттеушінің пікірінше, мал

шаруашылығының жайылымды мейлінше тиімді пайдалану түрлері әлі күнге дейін ғасырлар бойы отарлап мал жайған жерлерде дамуда. Ғасырлар сынынан өткен мал жаюдың мұндай тәсілі – жайылымды жыл мезгілдеріне байланысты пайдалану өте тиімді. Сонымен бірге мал айдаудың дәстүрлі жолдары, мал жаюдың, мал басын сақтаудың, өсімін көбейтудің баға жетпес тәжірибелері, малшының ежелгі құрал-саймандары, қора-қопсы, үй-жайы, шаруашылық құрылыстары әлі күнге дейін сақталуда. [104.330.331.332.335.398.404]

Республикамыз қазіргі таңда жылқы саны жөнінен ТМД елдеріндегі жылқының 20%-ын құрап, бірінші орында тұр (1, 5 млн.). Қазақстандағы барлық жылқының 70%-ынан астамы ежелгі ата-бабалар дәстүрімен, тебіндеп жайылу әдісімен бағылады, мұның өзі халықтың ғасырлар бойғы жылқы бағу тәсілдерінің өміршең екендігін көрсетіп отыр. ТМД елдеріндегі қымыз өндірудің 80%-ы Қазақстанның үлесінде, бұл көрсеткіш жылма-жыл өсуде. Көптеген ауыл шаруашылық жұмыстары жылқының күшімен атқарылуда. Жанармайдың тапшылығы, ауыл шаруашылығына арендалық-мердігерлік, кооперациялық, фермерлік әдістердің енуі, жылқының жұмыс күшкөлігі ретінде маңызын одан сайын арттыруда.

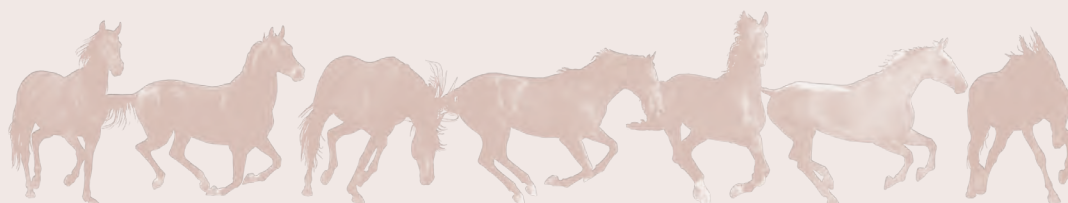
Соңғы кезде жылқының әлемдік цивилизация тарихындағы рөлі, көшпенді халықтардың өміріндегі орны, рухани мәдениеттегі үлес салмағы жайындағы әр қырынан зерттелген, сан-салалы мәселелерді қозғаған еңбектер ресейлік, шетелдік тарихнамаларда жарық көруде [277.151.248.249.261.262.267.333.512.605.606].

Жылқы көшпенді халықтың негізгі байлығы болғандықтан, революцияға дейін қазақ жерін аралаған жиһанкездер мен саяхатшылардың, елшілер мен зерттеушілердің жазбаларында міндетті түрде жылқы туралы мәліметтер кездесіп отырады. Қазақ халқының тарихына, географиясына, этнографиясына, т.б. арналған үлкенді-кішілі еңбектердегі ақпарлар мен қысқа үзінділерді есепке алмағанда, қазақ жылқысының тікелей өзіне арналған арнаулы әдебиеттер мен газет-журнал мақалаларының өзі бір төбе. Дегенмен бұл әдебиеттердің біраз бөлігінің ғана ғылыми мәні бар деп айтуға болады. Олардың көпшілігі ең алдымен қазақтың жылқы шаруашылығына қызығушылықпен, таңырқаушылықпен үстіртін суреттеп жазған шығармалар. Мұндай еңбектерде көбінесе жылқының бағылуы мен күтілуі, арагидік олардың тұқымдары жайында сөз болады. Қазан төңкерісіне дейінгі басты еңбектерге жеке-жеке тоқталамыз.

1870 жылы жарық көрген Н. Бахметьевтің мақаласы «Түркістан өлкесіндегі жылқы зауыттары жайындағы мәліметтер» деп аталғанымен, автор қазақ жылқысына көп тоқталған. Жылқының далада бағылып, табиғат аясында өсетінін, тек аса бағалы жүйріктерді иелерінің ерекше күтімге алып жеке өсіретінін, дала жылқысының салт мінуге арналғанын, құнан кезінен бастап ерте мінетіні сияқты фактілерді айта отырып, оқушыларды қазақ жылқы шаруашылығымен таныстырады. Жабайы сұлы, бөз, бидайық, жоңышқа, бетеге жылқының негізгі азығы деп жазады. Жылқы санының көптігінен қазақтар Орал, Орынбор жеріне қазанның 1 мен 15-ші мамыр аралығында ақысын төлеп, табынмен бағатынын, әр жылы қанша бас мал бағылғанын көрсетеді. Арғымақ тұқымына анықтама береді. Орта Азияда кең тараған қарабайыр тұқымының шығуы жөнінде зерттеуші арғымақ айғыр мен қазақи биенің 1-ші ұрпағы арғымақтан айнымайды, 3-ші ұрпағынан әйгілі қарабайыр шығады деп жазады. Н. Бахметьевтің мақаласы – қазақ жылқысы жайында жазылған кең көлемдегі алғашқы еңбектердің бірі [67].

А. Вилькинс бүкіл Орта Азия жылқы шаруашылығына шолу жасай отырып, түрікмен жылқысы мен қазақ жылқысын салыстыра зерттейді. Біріншісі ежелден «мәдени жылқы шаруашылығының» отаны болса, дала жылқысы ғасырлар бойы табиғи сұрыпталу арқылы, яки сол жердің өзінде өсіп-өнген деп түйіндейді. Алыс қашықтыққа шабатын ат бәйгелері осы екі халықта ғана болатынын көрсетеді. Зерттеуші жергілікті халықтың аттың қандай жүрісін ұнататынын назарынан қалдырмайды. Дала үшін ең жақсы жүріс «ход» (біздің ойымызша бұл «аяң» болу керек, себебі қазақ ат таңдағанда «адамға жайлы аяңы бар ма екен» деп жатады – А.Т.). Аттың мұндай жүрісін Еуропа әлі білмейді, себебі бұл қолдан жасалған аллюр, атты жастайынан осы әдіске үйретеді,

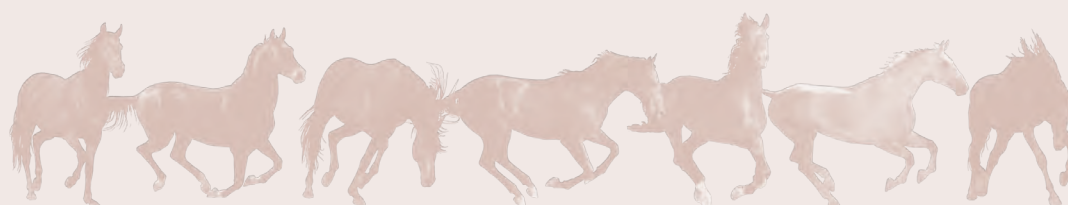
осы жүрісіне қарай ат бағаланады деп көрсетеді. Еуропалықтар «рысь» (желіс) пен «галопты» (шоқырақтап шабу) жақсы көрсе, «ход» (аяң) осы екеуінің арасындағы жүрістің түрі деп пайымдайды. Мақалада «ат жарату» өнеріне біраз орын берілген. Автор қазақ, түрікмен халықтарының ат жарату өнері мен Еуропа тренингі тәсілдерінің ұқсастығына сүйене отырып, ат жарату өнері Еуропаға шығыстан келмеді ме екен деген ой тастайды [121.122].

Атты әскер офицері А. Гардер 1870 жылы салт атпен Саратовтан шығып, Орал, Ойыл, Қиыл, Ембінің бастауын, Мұғалжар тауларын, Кіші және Үлкен Борсық құмдарын, Қазалы маңын аралап, жылқы табындарын көреді. Одан соң мінген атын ауыстырмастан Әмударияның оң жақ жағалауын жағалай отырып, мыңдаған шақырым жол жүріп, Бұхараға жетеді, одан әрі Орта Азияны аралап шығады, мінген көлігі де қазақ жылқысы екен. Қазақ жылқысы ерекше төзімді, шыдамды, сондықтан кавалерия мен артиллерияға жарамды деп бағалайды. Табынды жылқының айғыр-үйір болып бағылатынын, мұның өзі мал басының жоғалмауына себеп болатындығы, сондықтан қазақтар өмірі айғырды сатпайтындығын, мыңдаған бас жылқы малын бағудағы көшпенділерге тән тамаша тәсіл деп санайды. Көп зерттеушілер қазақтар жылқыны тай, құнан кезінен үйретіп мінеді, бұл бойының өсуіне кедергі болады десе, А. Гардер керісінше атты бұлай үйрету, ерте бастан шынықтырады, қазақи жылқы тұқымының төзімділігі осыдан болар деп тұжырымдайды. Жайылымның «ақ от», «қара от» болып бөлінетінін айтып өтеді [130].

С. Вогактың мақаласы Торғай, Орынбор, Орал, Маңғыстау аймақтарындағы қазақтардың жылқы табындарының жайылымы, бағым-күтімі, бәйге, жорға жарыс, жылқының саны мен бағасы сынды мәліметтерге толы. Ырғыз уезінің бастығы болған С.Вогактың өз мақаласында: «...менің көмекшім Есет би Көтібаров атқыштар полкіне жылқылар берді...», – деп ілтипатпен еске алады. Аталған аймақтардағы қазақ жылқысы төрт түрге бөлінеді дей келе тұқымға, түрге бөлуге алғашқы қадам жасайды. Торғай мен Тобыл өзенінің арасында арғын, Маңғыстауда адай, Үлкен Борсық пен Мұғалжар тауларында шекті, солтүстік-батыста Жетісу жылқылары мекендейді деп, тұқымдарды айырады. Жорға ұстау Орта Азия мен қазақ даласында ғана емес, Байкал халықтары якуттар мен буряттарда да кең таралғанын мәлімдейді [124].

1877–1878-жылғы орыс-түрік соғысына қатысқан Жайық казактарының атаманы генерал В. Дандевильдің казак полктері, орыстың басқа атты әскерлеріне қарағанда өзінің шыдамдылығымен, төзімділігімен, қандай қиын жағдай болса да күй талғамайтындығымен көзге түседі. Ішкі Россиядан келген гусар, ұлан, драгун полктері ұрысқа кіргенде 16 қатар болса, Дунайдан өткен соң аттарының көбі қатардан шығып, өліп, 7-ақ қатары қалады. Жорықтың алдында жүріп отырған, қазақ жылқысына мінген Жайық казактары бірде-бір қатарын жоғалтпай, Дунай өзенінен өткенде де, олардың аттары төзімділік танытып, тың қалпынан айрылмаған. Россия жағында соғысқан Австрия атты әскерлерінің командашысы, полковник Ленеизен орыс-түрік соғысынан кейін, Орынбор даласына 5 рет келіп, Австрия армиясы үшін, әр жыл сайын 3 мың бас қазақ жылқыларын сатып алып отырған. В.Дандевильдің өзі «Біздің атты әскерлердің төзімділігі» [156] атты үлкен мақала жазады. Орыс-түрік соғысының сабақтары әскери ведомстволардың қазақ жылқысына деген ынтасын бұрынғыдан да күшейтті, әскери мамандардың қазақи жылқы тұқымдарын зерттеуі арта түсті. Осы жылдары жылқы шаруашылығына арналған журналда дала жылқысы жөнінде сипаттамалық тұрғыда жазылған тағы да бірнеше мақалалар басылып шықты [124].

1871 жылы М. Бабажановтың «Жылқылар және оларды Ішкі қырғыз (қазақ) ордасында баптау» деген көлемді еңбегі бірден екі журналға басылып шықты. М. Бабажанов (1832–1898) 1851 жылы Орынбор кадет корпусының азиялық бөлімін бітіреді де, он бір жыл бойы шекара комиссиясында қызмет істеп, 1862 жылы демалысқа шығады. 1850 жылдың аяғынан бастап, Орыс география қоғамымен байланыс жасап, Бөкей ордасының археологиясына, этнографиясына қатысты мақалаларын, хабарларын жіберіп тұрады. М. Бабажанов ғылыми еңбектері үшін ресми награда алған алғашқы қазақтардың бірі болды. М. Бабажановтың еңбегінің басқа зерттеулерден артықшылығы – орыс ғалымдары байқамаған жылқының қасиеттерін, этнографиялық қалтарыстарын, халықтың өмір-тәжірибесін шынайылықпен суреттеген. Жылқының ежелгі тұқымдары: арғымақ, қазанат, сауранаттардың

шығу тегі, тұқымға бөлудің халықтық жіктелуі, сыншылық өнер, ат жарату, т.б. туралы құнды деректер келтірген. Ғылыми тұрғыда қазақ жылқысы туралы қазақ зерттеушісінің жазған еңбегі өз заманында-ақ мамандардың назарын аударды [86.226.227].

Н. Бахметьевтің (1870), М. Бабажановтың (1871), П. Великосельцевтің (1871), В. Дандевильдің (1881) еңбектерінде қазақ жылқысының бітімі, шыдамдылығы, бағылуы жайында нақты пікірлер айтылды. Осы еңбектер жарыққа шыққаннан кейін Россияның қажеттілігін кез келген уақытта қанағаттандыра алатын таусылмас дария – «дала жылқы шаруашылығына» мемлекет тарапынан көңіл аударыла бастады. Оның үстіне, орыс атты әскерлерінің негізгі жылқы базасы болған Дон аймағында XIX ғ. екінші жартысынан бастап, егіншіліктің мықтап дамып, жердің жаппай жыртылуына байланысты жайылымдық жер қалмады. Дон аймағындағы табынды жылқы өсіретін шаруашылықтар жылқы жайылымына жарамды жерлер іздей бастады. Армияны атпен қамтамасыз етудің жаңа көзі – қазақ даласындағы сан миллиондаған жылқыны игеру үшін, сөзден іске көшу керек болды. 1884 жылы мемлекеттік жылқы заводтары басқармасының бастығы, граф И.И. Воронцов-Дашковтың бұйрығымен Торғай, Орал облыстарына, Бөкей ордасына, кейінірек қазақ жерінің басқа да аймақтарына мамандар жіберіледі [357.178]. Нәтижесінде Торғай облысында үш зауыт, Әулиеата мен Алматыда бір-бір асылдандыру орындары ашылды. Зауыттардың мақсаты – қазақи тұқымдарды мәдени тұқымдармен будандастырып, әскерді жоғары сапалы, атты әскерге жарамды тұқымдармен қамтамасыз ету еді. XIX ғ. аяғында қазақ жері әскери жылқы өсірудің жаңа базасы есебінде мемлекеттік жобалар мен жоспарларда, баспасөзде көп айтыла бастады. Торғай облысының жылқы шаруашылығы – Россия үшін қаншалықты маңызды болғанын төмендегі екі деректен байқаймыз. Мәселен, «Тургайская газетаның» эмблемасында аттың суреті, Торғай облысының гербінде қазақ жылқысының басы бейнеленген [133^a.159^б].

XIX ғасырдың 80–90-жылдары жылқы жөніндегі материалдар бұрынғыдан да көбейіп, баспасөз бетінде көлемді мақалалар мен арнаулы деректер басыла бастады [111.130].

1883 жылы Мемлекеттік жылқы заводтары бас басқармасының өтінішімен Ахметсұлтан Жантөрин көлемді очеркін жариялады. Очеркте қазақ жерінің ауа райы, жылқының бағылымы, жайылымдық жерлері, басқа түліктермен салыстырғандағы үлес салмағы, саны, Еуропа мемлекеттеріндегі жылқы санымен салыстырғандағы пайыздық мөлшері, т.б. мәселелер қамтылған. Экономист-маман ретінде жылқы түлігінің пайдасын, үлес салмағын ұтымды көрсеткен. Орынбор облысында 1879 жылғы санақ бойынша 1,8 млн. жылқы болса, бүкіл қазақ жерінде 4 миллионнан асу керек деп шамалайды. Қазақи тұқымның ерекше шыдамдылығы мен төзімділігі туралы жазылған 20-дан астам зерттеушілердің мақалаларына сүйене келіп, қазақ жылқысы салт мініске арналған тұқым болып қалу керектігін дәлелдейді. Қазақи тұқымның тек бір кемшілігін, бойының аласалығын, бітімінің қораштығын кетіру үшін кавказ, таза желгіш, түрікмен, араб тұқымдарымен будандастырып, асылдандыру жолдарын ұсынады. 1879–1880-ші қоян жылында Торғай мен Орал облыстарында 6 млн. бас төрт түлік мал өліп, 70 мың сом зиян келген. Мұндай апаттан құтылудың жолы – шөп шабудың әдіс-тәсілдерін үйреніп, малға қыс мезгіліне тұрақты жемшөп қорын дайындау қажеттігін баса айтады. Автор өз зерттеуін жылқы шаруашылығы қазақ жеріндегідей ешбір жерде табиғат жағдайына тікелей тәуелді емес деп қорытындылайды. А. Жантөриннің еңбегі М. Бабажановтан кейінгі өз халқының ішінен шыққан зерттеушінің жергілікті жағдайды терең білетіндігімен, деректерінің молдығымен, толғағы жеткен мәселелерді орынды қоя білуімен ерекшеленеді [160].

Агроном И. Шумков «Сельское хозяйство и лесоводство» журналында қазақ жылқысы туралы жаза келіп, жылқы шаруашылығының дамуын ауа райымен, табиғат жағдайымен байланыстыра қарастырады. Көпшілік әдебиеттерде кең етек алған «қазақтар жылқыны ет үшін семіртіп бағады» деген пікір қазақ жылқысының табиғатын білмеушіліктен туғанын атап айтады. Қазақ жылқысының тез қонданып ет алғыш болуы және үнемі семіртіп қонды күйінде сақтап отыруы, қазақтың жылқы етін жегіштігінен емес, ол даланың қатал табиғатын тек осындай жануармен ғана жеңе алуға болатындығын атап көрсетеді. Қазақи тұқымның арба-шанаға жегуге, әсіресе ауыл шаруашылық жұмыстарына бейімділігін еңбегінің бірнеше жерінде уағыздайды. Қазақ жылқы тұқымын үлкен үш топқа бөледі. 1. Торғай облысының жылқысы, мұның нақты өкілі – шекті руының жылқысы.

2. Сібірлік, қазақи орақ тұмсықты жылқы. 3. Адай тұқымы, бұл қазақи тұқымды арғымақ тұқымымен қосудан пайда болған. Академик А.Ф. Миддендорфтың «...қазақ жерінің барлық бөліктерінде жылқы тұқымдары бір түрге жатады» деген пікірінің қателігін ашып көрсетеді [587].

Орта Азия мен Қазақстандағы жылқы тұқымдарын тарихи-иппологиялық зерттеудің үлгісі деп В. Фирсовтың еңбегін атауға болады. Ол А. Шмаковтың, П. Медведскийдің, С. Белинскийдің, М. Бабажановтың еңбектерін пайдалана отырып, қазақ жылқысының тұқымы көне заманнан қалыптасқан деп қорытынды жасайды. Еңбектің 2-ші бөлімі тұтастай қазақ халқының этнографиясына, әдет-ғұрпына арналған. Жылқымен өткізілетін мерекелер, ондағы ұлттық ойын түрлері – бәйге, көкпар, сайыс, наным-сенімдер шынайы көркем жазылған. В. Фирсов еңбектерінде басқа әдебиеттердегідей шаруашылық тұрғысынан ғана емес, тақырыптарын халықтың тарихымен жан-жақты байланыстыра жазған [550].

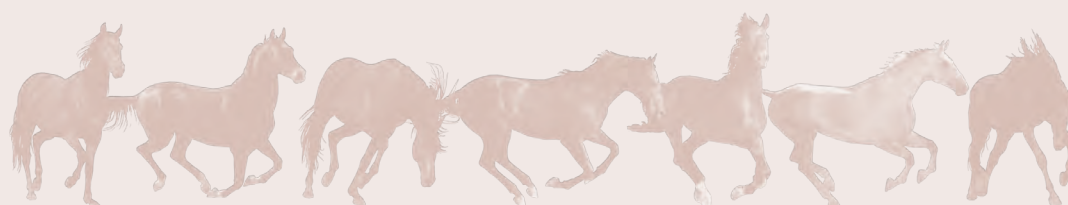
Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ мал шаруашылығын этнографиялық тұрғыдан зерттеген В.В. Радлов болды. Төрт түліктің ішінде жылқының алатын орны, ат әбзелдері, жылқының қазақтың әдет-ғұрпымен байланыстылығы, одан алынатын өнім түрлері көрсетілген. Жылқы түстерінің қазақша атаулары, оның орысша баламалары берілген. Қазақ үшін жылқы сату бақытсыздық әкелетіні, егер адам жолда өлсе, атын теріс ерттеп үйіне қайтаратыны, халықтың байлығы жылқының санымен, қымыздың көптігімен бағаланатыны секілді жора-жосындар орынды сипатталған [443].

Қазақ жылқысының байырғы тұқымдары мен түрлерінің шығу тегін, басқа тұқымдармен араласу жолдарын зерттеген Я.Я. Полферовтың мақалалары әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ деп айтуға болады. Адай, қарабайыр, арғымақ секілді қазақтың көне жылқы тұқымдарын жеке-жеке мақалаларға арқау етіп алып, сол заманғы ғылыми тұрғыдан мазмұнды баяндап берген. Автор зерттеуін одан әрі жалғастыра келе, қазақ жылқысын асылдандыруға қандай мәдени тұқымдар сәйкес келетінін дәлелдеген [420.421.422.424.425].

Халықтың ат жарату өнерін Бөкей ордасында 33 жыл Жәңгір ханның атбегісі болған Шоқай Шонқаевтан ауызба-ауыз жазып алған атты әскер офицері А.Каллердің мақаласы бұл тақырыпқа жазылған бірден-бір еңбек, атбегінің ұзақ жылдардағы мол тәжірибесі айна-қатесіз қағаз бетіне түсірілген. А. Каллердің көрсеткеніндей ат баптау мерзімі мамыр айының басынан басталып, екі жарым айға созылып, үш кезеңнен тұрады. 1 – жемдеу; 2 – атты әртүрлі жүріспен жүргізіп (аяң, желіс, шабыс, т.б.) бабына келтіру; 3 – терлету, денесін майынан айырып жеңілдету. Зерттеушінің еңбегінде баптау мерзіміндегі аттың қай мүшесінің қандай болу керектігі, жемдеу тәсілдері, қорада қаңтару, жүріс түрлеріне салу рет-ретімен жазылып, ұғынықты түсіндірілген [238].

Орыс география қоғамының Орынбор бөлімінің мүшесі, 1888–1901-жылдары Торғай облысында мал дәрігері болып жұмыс істеген А.И.Добросмыслов (1854–1915) қазақ халқының мәдениеті мен өмірі туралы және мал шаруашылығы, оның ішінде жылқысы жөнінде, өзінің қазақ ауылдарын аралаған кездегі мол тәжірибесін көптеген мақалалары мен кітаптарына арқау етті. Жылқы туралы көп әдебиеттерден А.И. Добросмысловтың еңбектерінің қайсысы болсын халық өмірімен байланыстылығымен, этнографиялық материалдарымен шоқтығы биік тұрады. Жылқының қазақ шаруашылығындағы маңызы, саны, тұқымдары, түр-түсі, жыл мезгілдеріне сай бағым-күтімі, айғыр таңдау, ен-таңба салу, құйрық-жалын күзеу, пішу, атпен салт жүру, бие сауу, қымыз ашыту, тағалау, сою, жылқыдан алынатын өнімдер, жылдық өсімі, жылқы аурулары мен оны халықтық емдеу тәсілдері, ел ішіндегі жылқы ұрлау, т.б. мәселелер бір-бірімен логикалық байланыста жазылған. Кітапта Кіші жүз бен Орта жүздің жылқыға салатын таңбаларының кестесі келтіріліп, түсініктеме берілген [170.174.186].

Майор И. Хантинский 1893–1903-жылдары «Коннозаводство» журналының Торғай облысындағы тілшісі болып қызмет істеп, облыстағы әр жылдық ақпарлар мен хабарлар есебінде ондаған мақалалар циклын жазды [555-560]. Мұндай есепті мақалалар мен жолсапар жазбалар қатарына князь В.А. Кудашевтың [259],

әскери қызметкер Н. Медведскийдің [342], жылқы маманы Эверсманнның [598] еңбектері жатады. В. Рожков [453], И. Левашов [316], Н. Ревякин [451], Н.А. Обручев [393] мақалаларында алдыңғы зерттеушілермен салыстырғанда айтарлықтай жаңалық жоқ. «Шынтуайтына келсек қазақтың жылқы шаруашылығына барлық Еуропа мемлекеттері қызғанышпен қарау керек. Себебі біздің кең-байтақ отанымыздағыдай әскери жылқыларды өсіріп-баптайтын табиғи жағдай ешбір елде жоқ», – деп жазады Ақмола, Жетісу облыстарының жылқы табындарын зерттеген С. Белинский [71.72]. В.А. Кудашев [259] Ақмола облысындағы жылқы шаруашылығын жан-жақты тексере келе, 52° ендіктен үлкен екі топқа (бойларына қарай аласа, биік) бөлінеді деп дәлелдеуге тырысады. А.И. Касаткин [242] қазақи жылқы тұқымының ешбір асылдандырусыз-ақ атты әскерге жарамдылығын

насихаттайды. Көпшілік авторлар Жетісу жылқысының Қазақстанның басқа аймақтарының жылқыларына қарағанда бойының биік болуы, ортаазиялық мәдени тұқымдармен ертеден араласқандығын, оның таулық және жазықтық болып екіге бөлінетіндігін баяндайды. Н. Захаров [217], С.Е. Дмитриев [164-166], В. Базилевский [54], П. Канавин [241], В. Пяновский [439-442] өз мақалаларында Жетісу жылқыларын асылдандыру жұмыстарын дереу қолға алу үшін жергілікті өкіметтен нақты шаралар қолдануды талап етті. 1914 жылы Жетісу жылқы тұқымдарын арнайы зерттеу үшін жер департаменті ғылыми экспедиция ұйымдастырды. Экспедицияның қорытындысын Л.Ф. Безвуглый көлемді зерттеу кітабына арқау етті. Л.Ф. Безвуглыйдың кітабы ста-

тистикалық материалдарының молдығымен, этнографиялық бай сипаттамасымен құнды, Алматы, Пішпек, Тоқмақ аймақтарындағы қазақ, қырғыз жылқы шаруашылықтарын қатар жазған [69].

Қазақ жерінің оңтүстік жағындағы жылқы шаруашылығы жөнінде Түркістан өлкесінің жылқысына арналған жалпылама еңбектерінде А.И. Шахназаров [584], А. Головин [146], Н. Шавров [581], С.С. Здзеницкий [218], А. Коробов [255], П. Краснов [257], Кучуков [264], К. Тимаев [505] азды-көпті деректер келтіреді.

1910 жылы Ташкент қаласында шыққан В.П. Колосовскийдің [252] «Түркістан жылқылары» деген көлемді кітабында қазақ жылқысына көрнекті орын берілген.

Семей облысының жылқы тұқымдары Левицкий мен П. Плещеевтің мақалалары болмаса мүлдем зерттелмеген десе де болады [318.420].

Халық ветеринариясы мен жылқыны емдеудің халықтық тәсілдері жекелей мақалалар мен жалпы жылқы туралы әдебиеттерден көрініс тауып отырды, оның ішінде жылқының кейбір жеке ауруларына арналған мақалалар да бар [68.52.467.381^а.73.222.425^а.202.40.202.542].

Мақалалардың үлкен бір тобы қазақ даласындағы астарда өткізілген бәйгелер мен ат спортының түрлеріне бағытталған [55.95.225].

Қымыз және қымызбен емдеу жайындағы мақалалар бірін-бірі қайталағанымен сол кездегі заман талабына сай, насихат тұрғысында үлкен рөл атқарған [114.250.172.183].

XIX ғ. қазақ ішінде жылқы ұрлау мен барымта кең етек алған. Авторлардың біразы ұрлық пен барымтаны айыра алмайды, дегенмен барымтаны жеке алып қарау санаулы әдебиеттерде ғана кездеседі [145.426.185].

Жылқы өнімдері мен оны пайдалану өте аз жазылған проблемалардың бірі [450.171.447^а]. Мал шаруашылығын (жылқы) таза этнографиялық тұрғыдан жазған азын-аулақ зерттеулердің қатарына Ә. Диваевтың мақалалары жатады [162.163].

Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті, шаруашылығы жайында жазылған әдебиеттерде фрагментті түрде жылқыға байланысты әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер кездесіп отырады. Атап айтқанда Г.Н. Потанинде қазақтар мен моңғолдардың малға байланысты ғұрыптары [428], И. Ибрагимовте бәйге атын тіл-көзден сақтау үшін үкі мен тұмар тағу [223], Владимир фон Гернде салт атпен сапарға аттанарда жасайтын жоралар және ақбозатты құрбандыққа шалу [134], О. Алжановта мал ауруларын діни әдістермен емдеу, бақсының науқас адам-

ды жылқының қылымен жоруы [6], П. Александровта барымтаға шығарда барымташының жылқының тарамысын жеу рәсімі [5], Шапошниковте босана алмай, толғақ қысқан әйелді жылқыға иіскету [583], алғашқы қымыз тойы – қымызмұрындық, Ф. Поярковта қыдыр дарыған жылқы, ат тұлдау, «дүлдүл – қасиетті ат», т.б. әртүрлі ғұрыптар баяндалады [438]. Бұл деректердің қазақтың жылқыға байланысты әдет-ғұрыптарын зерттеуге, жалпы халықтың рухани мәдениетінің шығу тегін айқындауда ерекше маңызы бар.

Қазан төңкерісінен кейінгі әдебиеттерде қазақ жылқысы туралы фактілерді жинастырып, сараптау жағы байқалады. Ю. Кологривов [265] жылқының бітімін (экстерьер) негізге ала отырып үш түрге бөледі. Бірінші түрі – Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Маңғыстау жылқылары, екінші түрі – Сырдария облысыныкіне қарағанда бойлары биік, тұрпаты ұзын, бас бітімі өзгешелеу болады. Үшінші түрі – Жетісу жылқысы жоғарыдағы екі топтың арасын жалғастырушы көпір іспетті. В. Благовещенский Қазақстанды жылқы шаруашылығына тиімділігіне байланысты ауыл шаруашылығы жылқысының ауданы, табынды жылқы ауданы деп екіге бөледі. Біріншісіне Қазақстанның солтүстік облыстары және Орал, Торғай; Ақмола және Семей облыстарының солтүстік уездері кіреді, екіншісіне республиканың қалған өлкелері жатады. Әрине, авторлардың жылқыны бітіміне (экстерьер) және өсіп-өнген жеріне қарай жіктеу жасауы халықтың тарихын, тұрмыс-тіршілігін білмегендіктен туған еді [76].

Түркістан әскери округі атты әскерлер бөлімінің бастығы полковник А. Добрынин өлкедегі жылқы шаруашылығының құлдырауын былай түсіндіреді: «Ескі режимнің отарлық саясаты халық пен мемлекеттің мүддесі мен қажетін аяқасты етіп отырды. Соның кесірінен кезінде гүлденіп, дамып тұрған Түркістанның жылқы шаруашылығына көңіл аударып, аз да болса қаржыландырып, пайдасын көрудің орнына, тағдырдың тәлкегіне салып, ол сапасы жағынан құлдырай бастады [175].

Мал өсірудің көшпелі шаруашылықтағы алатын орны туралы құнды дерек – қоныс аудару басқармасының XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында жинаған материалдарында көп [336-339].

Ф.К. Добржанский бастаған авторлар ұжымы қазақ жылқы тұқымдарының тарихына барлау жасап, жазба деректерді молынан пайдаланған. Мамандар Қазан төңкерісіне дейін көп зерттеле қоймаған Семей облысының жылқы тұқымдарын бес түрге бөледі: орталық – қазақ, найман, албан, оңтүстік Жетісу, асы шілік. Ф.Г. Добржанскийдің қазақ жылқысының түстері туралы жазған мақаласы бұл тақырыпқа жекелей арналған бірден-бір еңбек [167-169].

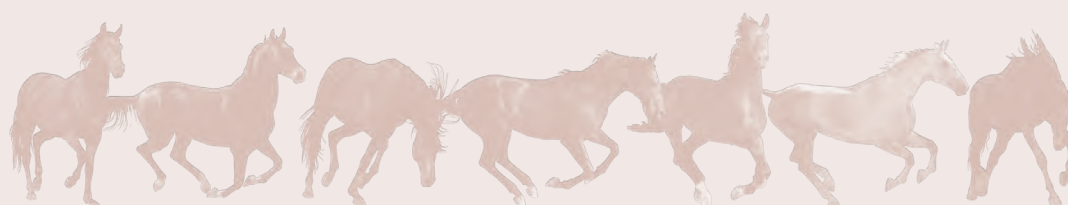
А.М. Каврайский 1923 жылы қазақ жылқысы туралы шыққан еңбегінде, Қазан төңкерісінен кейінгі Қазақстандағы жалпы жылқы саны 8 млн-ға жетіп қалу керек деп жорамал жасайды [236].

Профессор В.О. Витт Орта Азия мен Алтай тұқымдарына арналған еңбектерінде, олардың ерте замандардан бері қазақ жылқысына тигізген әсері ерекше болғандығын нақты деректермен көрсетеді [123].

Ю.Н. Барминцев «Қазақстандағы жылқы тұқымдарының эволюциясы» деген монографиясында қазақ жылқысының тұқымы жөніндегі жазба деректерді, биологиялық, зоотехникалық мәліметтерді жинастырып бір арнаға түсіргенін көреміз. Монографияның I тарауында – Қазақстан территориясындағы көне замандардағы жылқы шаруашылығын автор тарихи деректерді пайдалана отырып, қазақ халқының жылқы шаруашылығын тарихи кезеңдерге бөледі: (андрон, ерте көшпенділер, орта ғасыр), әрқайсысына сипаттама береді. Көшпелі шаруашылықты жылқы тұқымдарының пайда болуына объективті себептер, жылқының қазақ өміріндегі алатын орны, салт міну, арба-шанаға жегуге пайдалану, етті, сүтті жылқыны басқа тұқымдармен будандастырып асылдандыру, т.б. толып жатқан мәселелер тарау-тарау болып жеке қарастырылған. Республикадағы жылқы өсірудің зоотехникалық-экономикалық проблемаларына жауаптар берілген. Ю.Н. Барминцевтің бұл кітабы әлі де өзінің тәжірибелік маңызын жоймаған, кеңес иппологиясындағы құнды жұмыс [59].

Қазақтың көшпенді қоғамын саяси-экономикалық тұрғыдан зерттеген экономист-ғалым С.Е. Толыбековтың еңбектерінде қазақ өміріндегі жылқы шаруашылығының маңызына айрықша мән беріледі. Көшпенділік тұрмыстың сыр-сипатын ашу үшін зерттеуші жылқы туралы этнографиялық-тарихи деректерді, халықтық білімдерді молынан қолданған [525-527].

Қазақ жылқысы жайында жалпылама мәліметтер мен анықтама материалдар кеңес дәуіріндегі күрделі еңбектер мен монографияларда берілген [57.62.63.260.352.359].

Мал шаруашылығын кең көлемде халық тұрмысымен байланыстыра зерттеген тарихи-этнографиялық тұрғыдан жазылған Х. Арғынбаевтың белгілі монографиясын айтамыз. Монографияда жылқы шаруашылығына да жеткілікті дәрежеде көңіл бөлінген: жылқы тұқымдары, сыншылық өнер, халық ветеринариясы, ер-тұрмандардың классификациясы, т.б. ұтымды баяндалады [13].

Жылқы шаруашылығының типологиясы мен оның өнімдері туралы Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография бөлімінің ғалымдары шығарған «Қазақтың XIX–XX ғғ. аралығындағы шаруашылығы» деген коллективтік монографияда жазылған, бөлімдердің авторлары: Х.А. Арғынбаев, В.П. Курылев, М.Қ. Қадырбаев [562].

Көптен бері зерттеушілердің назарынан тыс қалған қазақтың жылқыға байланысты туған наным-сенімдері, әртүрлі дәрежеде Х.А. Арғынбаевтың, Ә.Т. Төлеубаевтың, С.Е. Әжіғалидың мақалаларында көрініс тапты [10.11.3.518.519].

Жылқыға байланысты тарихи-этнографиялық деректердің таусылмас көзі – фольклорлық материалдар, атап айтқанда, батырлар жыры, аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер. Еңбекте белгілі ауыз әдебиет үлгілерімен эпостардан басқа М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақталған фольклорлық материалдар кеңінен қолданылды. Д.Н. Мамин-Сибиряктың өткен ғасырда қазақ өмірінен алынып жазылған «Қымызбен емделуге барғанда», «Ақбозат» деген әңгімелері, Абайдың, Махамбеттің өлеңдері, Т. Әлімқұловтың «Ақбозат», С. Жүнісовтың «Ақан сері» романдары, І. Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасындағы жылқы туралы сан алуан мәліметтеріне толы.

Жылқыға байланысты атаулар мен терминдер Ш. Жанәбіловтің кітабында мол қамтылған [161.195], ал Ж. Бабалықовтың мал аурулары туралы кітабында жылқы ауруларына да біраз орын берілген [52].

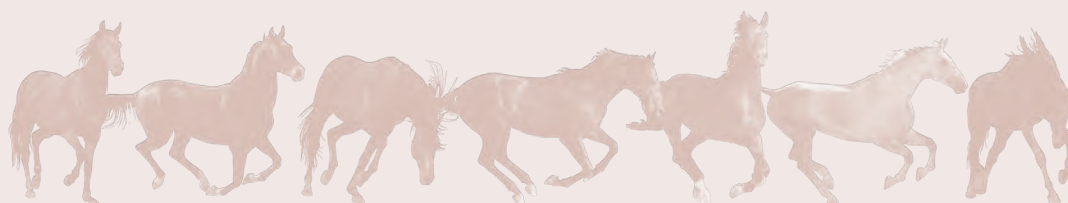
Торғай облысы дәрігерлерінің қазақ жылқысы жөнінде жинаған материалдары мен есептері Қазақ ССР Орталық мемлекеттік архивінің Торғай облыстық басқармасының 25-қорында сақтаулы. Мал дәрігерлерінің орталыққа әр жылда беріп отырған есептерінде: жылқы аурулары, оларды емдеумен қатар, этнографиялық материалдар бар. Жылқы сою, мүшелеп бөлу, алынатын өнімдердің атаулары, жылқы түстері, ат үйрету, жылқы тұқымдары, шөптердің атаулары, т.б. мәліметтер кездесіп отырады.

Ресейдің Тимирязев атындағы ауыл шаруашылық академиясының жылқы шаруашылығы музейінің (музей коневодство) қорынан табылған Е.А. Лансеренің скульптуралық, өте сирек кездесетін туындылары аса бағалы экспонаттар. «Бүркіт ұстаған қазақ» («Киргиз с беркутом» инв. №113) – бұл белгілі, танымал мүсін, «Қазақтың жусап тұрған айғыр-үйірі жылқылары» («Киргизский косяк на отдыхе». инв. №19), «Салт атты қазақтың қашағанды ұстауы» («Киргиз на коне ловит дичка» инв. №20), А.Е. Обердің «Атқа мінген қазақ» (Киргиз на лошади. инв. №104) деп аталатын мүсіндер XIX ғасырдың аяқ шенінде жасалғандықтан аса шынайылықпен, этнографиялық дәлдікпен бейнеленген. Бұл мүсіндер музей коллекциясынан тұңғыш рет табылып отырғандықтан, келешекте тарихи өнертану-зерттеу объектісіне айналары даусыз.

Этнография музейінің (Санкт-Петербург) қорында сақтаулы тұрған 1926–1927-жылдары Қазақстанның шығыс өңірінен түсірілген фотосуреттер жылқы шаруашылығы жайынан біраз ақпарлар берді. Қазақстанда ондаған жылдар жұмыс жасап, қазақ жылқысы туралы көптеген еңбектер жазған, кейін Бүкілодақтық жылқы шаруашылығы институтының директоры қызметін атқарған профессор Ю.Н. Барминцевтің ақыл-кеңестері өте пайдалы болды.

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы жылқы шаруашылығы жайындағы әдебиеттердің көпшілігі алдымен қазақ жылқысын таныстыру мақсатында сипаттама түрінде жазылған. Материалдар ешбір жүйесіз жиналғандықтан, тақырыптың көптеген мәселелері біркелкі зерттелмеген.

Кеңес дәуіріндегі әдебиеттерге талдау жасап қарайтын болсақ, қазақ жылқысы қақында сан қилы материалдар жиналғанымен, олардың әлі күнге дейін бір жүйеге түсе қоймағаны байқалды. Жылқы шаруашылығын үнемі ауыл шаруашылық ғылымдары тұрғысынан зерттелгендіктен, Х.А. Арғынбаевтың санаулы еңбектерін есептемегенде, тарихи-этнографиялық жағы кенже қалған. Мұның себебі, қазақ жылқы шаруашылығы тарихи-этнографиялық тұрғыда дербес зерттелмеген мәселе, кеңес дәуіріндегі әдебиеттердің басым көпшілігі жылқы шаруашылығын зоотехникалық, шаруашылық, экономикалық мазмұнда жазумен шектелген. Қазақстанда

жылқы шаруашылығына арналған соңғы жылдардағы кітаптарда төрт түліктің бұл маңызды саласы кешенді түрде: экономикалық, зоотехникалық, ауыл шаруашылық, т.б. тұрғыда зерттелді. Біраз кітаптар жеке жылқы тұқымдарына, жылқы өнімдеріне арналғанымен барлығы да жылқының республика өміріндегі маңызына тоқталады. Біздің мақсатымыз тарихи-этнографиялық, культурологиялық тұрғыда болса да, мейлінше бұл зерттеулерді өз жұмысымызда пайдалануға тырыстық. Қашанда жылқы қазақ үшін еркіндіктің, бостандықтың символы болған ғой. 1980-жылдардың ортасындағы жариялылық пен 1991 жылғы Қазақстан тәуелсіздік алған кезден бастап, жер-жерде батырларды еске түсіріп ас беріле бастады, ат бәйгелерінің саны артты. Осыған орай ат жарату, баптау турасындағы әдебиеттерге, көмекші құралдарға сұраныс көбейді. Аттың сыны мен жаратуы жайында біраз газет-журнал мақалалары [16.49.50.396] мен осы тақырыпқа арналған кітапшалар жарық көрді [21.272].

Халқымыздың жылқы тарихын Құлагерсіз елестету, Құлагерсіз жазу мүмкін емес. Жүздеген жылдар өтсе де Құлагер трагедиясы әлі күнге дейін ешкімді бейжай қалдыра алмайды, қазақтың жадындағы жазылмаған жара сияқты. Соңғы жылдары атақты сәйгүліктің өміріне байланысты көптеген мәселелердің беті ашыла бастады. Р. Отарбаевтың [395], А. Әділханұлының, Ф. Мұсатайдың [344], Ж. Тұрғанбекұлының [521], С. Алпысұлының [18] мақалаларында әйгілі астың айтылмаған сырлары белгілі болды [25.26.27.28.29].

Ұлт спортының түрлері мен тарихын зерттеп жүрген зерттеушілер М. Тәнекеевтің [523], Б. Төтенаевтың [520] еңбектерінде ат ойындарының түрлеріне де орын берілген [11.20]. Әрбір жердің, өлкенің ат баптауынан бастап, жылқы туралы аңыз-әңгімелері, жалпы жылқы мәдениеті туралы Қазақстанның басқа аймақтарына жетпей жатады, осы тұрғыдан алғанда «Атырау арғымақтары» [20] жинағы мен Б. Елшібайұлының «Тұлпарлар» [187] кітабы көптеген фактілерімен құнды.

Талантты зерттеуші С. Қондыбайдың белгілі монографиясының «Жылқы туралы миф» тарауында қазақ ертегілері мен аңыздарындағы жылқы образы мен батырлардың сәйгүліктеріне дейін тізіп, терең сараптама жасалған [306].

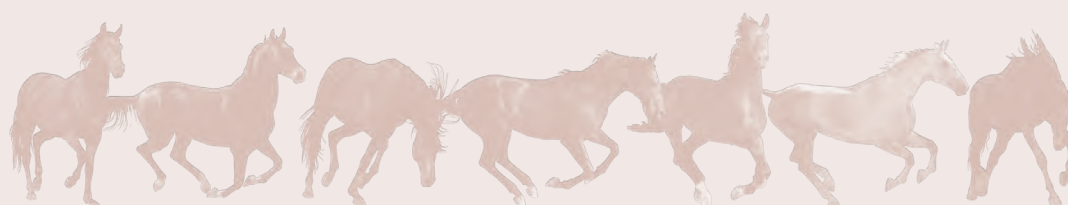
Түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіндегі жылқының орны мен рөлі тұрғысындағы кешенді зерттеулер алыс-жақын шетелдік зерттеушілердің қызығушылығын тудырып, бағаларын алды [155.382.605.151.323].

Арқа қазақтарының өміріндегі жылқы шаруашылығының рөлі мен маңызын зерттеуге арналған еңбекте XIX ғасырдың ортасындағы қазақ қоғамында болған дағдарыс, осы саланың құлдырауымен тікелей байланыстырылады. Жылқы шаруашылығы қазақтардың экономикасында ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени рухани өмірдегі рөлі қарастырылған [30].

Астың әлеуметтік қызметі мен мәні, қазақ жерінде өткен ірі астардың оқиғалары туралы жан-жақты зерттелген еңбектің шоқтығы биік [487].

Шет елдердегі зерттеушілердің ішінен қандасымыз М. Қалиасқарұлының «Қазақтың жылқы шаруашылығы шежіресі» кітабын бөле-жара айтар едік. Автор бірінші рет өзіміз өмір бойы айтып, жазып жүрген Пржевальский жылқысын қазақтар ежелден керқұлан деп атағанын дәлелдейді. Автор ауыл шаруашылық мал маманы ретінде жылқының тегінен бастап тұқымдарына, өнімдеріне, емдеуге байланысты, т.б. көптеген мәселелерді ғылыми тұрғыда баяндап береді. Кезінде Қытай императорлары қызыққан Үйсін патшалығының жылқыларын осы күнгі Іле жылқыларынан, Іле тұлпарларынан көруге болады деп ой тастайды, сонымен қатар қазақ жылқыларының негізгі генфондысы Қытайда тұратын қазақтарда сақталғандығын атап айтады.

Дамыған Англия, Франция, Ресей, т.б. елдерде жылқы шаруашылығын, ат спортын насихаттау үшін түрлі түсті суретті фотоальбом, кітаптар жылма-жыл шығарылып тұрады. Мұндай кітаптардың мәтіні аз болғанымен фотоөнеріне көп орын беріледі, себебі жылқы – фотоөнерде негізгі тұлғалардың бірі. Осы тұрғыдан алғанда еліміздегі жылқы шаруашылығын, ат спортын насихаттауға арналған «Қазанат» кітабының орны бөлек. [461^a]

Жалпы жылқы жайындағы қандай басылым болса да, мейлі газет мақаласы болсын, іргелі зерттеулер болсын назардан тыс қалдырмай, сараптап отыруға тырыстық. Өкінішке орай, аудандық, облыстық газеттердегі, әртүрлі баспалар шығарып жатқан өлкетанушылық әдебиеттердегі мәліметтердің бәрін қарастыруға мүмкіншілік болмады.

Жиналған этнографиялық материалдарды, мұрағат және жазба деректерді фольклор мен әдеби шығармалармен салыстыра отырып, көне замандардан бастап XX ғасырлар басындағы қазақ халқының жылқы шаруашылығының жалпы сипатын анықтауға тырыстық.

Біз кітаптың құндылығын арттыру мақсатымен бұрын зерттеушілер бара бермеген, сондай-ақ мұрағаттағы жарыққа шықпаған этнографиялық құнды деректерді мүмкіндігінше молырақ беруге тырыстық.

Жылқының саны, т.б. материалдар архивтердің көпшілігінде кездесіп отырады. Санкт-Петербургтің (СПб), Өзбекстанның (Ташкент), Омбының (Омбы облыстық мемлекеттік архиві), Орынбордың архивтеріндегі жылқы туралы көптеген (Орынбор облыстық мемлекеттік архиві) материалдарын пайдаландық.

Дәстүрлі жылқы шаруашылығын зерттеу үшін халықтық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер мол сақталған өңірлер таңдалды. Жұмыстың алға қойған мақсаты – бүкіл қазақ елінің жылқы шаруашылығы болғандықтан, қазақ жерінің үш жүзге бөліну принципіне сәйкес Қазақстанның оңтүстік, батыс облыстарында және Моңғолия, Қытай елдеріне барған экспедициялар құрамында болып, құнды деректер жинадық.

Жалпы саны 300-ден астам мәлімет берушілерден жауап алынды. Берген жауаптарына қарай мәлімет берушілерді негізінен үш топқа бөлуге болады. 1. Аса құнды мәліметтер берген атбегілер, атбегілер әулетінен шығып, қазірге дейін ат жаратып жүрген бапкерлер. 2. Жасынан жылқы баққан жылқышылар. 3. Халық өмірін жақсы білетін жасы үлкен көнекөз қариялар. Бұл кісілердің әрбір айтқан сөзін, берген мәліметін, өшіп бара жатқан әдет-ғұрып туралы айтқандарын, әрбір тың деректерін, өз басым археологтардың тапқан алтынына пара-пар деп бағаладым. Көбінің сөздері ұнтаспаға жазылып алынды, ұнтаспалар санының өзі 100-ден асады. Кітаптың аяғында мәлімет берушілердің тізімі берілді.

Қазір өмірде жоқ ұстаздарым аяулы ғалымдар: қазақ этнографиясының көшбасшысы профессор Халел Арғынбаев пен Түрікменстан Ғылым академиясының академигі Аннадурды Оразовқа құрметім ерекше. Менің тапсырған этнографиялық деректерім бойынша сурет-жаңғыртпалар жасаған танымал суретшілер Қ. Ахметжанға, М. Бексұлтановқа алғысымды айтамын.

Жұмыстың теориялық ғана емес, таза тәжірибелік маңызы бар. Зерттеу барысында халықтың дәстүрлі жылқы шаруашылығын жүргізудегі өмір тәжірибесі, халықтық білімдер анықталып, жинақталды.

Бұл бай тәжірибені қазіргі таңдағы жылқы шаруашылығын өркендетуге, ғылыми жетістіктермен қатар қолдануға әбден болады. Жұмыстың аяғында қазіргі жылқы шаруашылығында қолдануға болатын ұсыныстар енгізілген.

Орыс армиясының генералы И.О. Бабков: «Қазақтар казактарға қарағанда тамаша шабандоз, жақсы жауынгер болу үшін оларға тек қару жетіспейді. Егер де қарулары болса, олар біздің емес, біз олардың айтқанымен жүріп, айдағанына көнер едік» [87^а. 29-б.] – деп шынайы бағалайды.

XIX ғасырдың аяғында Зайсан казак-орыстарының атаманы Н. Рябушкин: «Қазақ атқа мінсе – есерленіп, жындынып кетеді, атымен қашса құтылады, қуса жетеді, аттан түсіп жаяу жүрген қазақты көріңіз, бұдан момын, бұдан бағынышты халық жоқ. Сондықтан бұл халықты мүлдем атсыз қалдыру керек» деген (LXXVII). Отаршылдар шынында да қазақты аттан түсіріп, жаяу қалдыру үшін отырықшылдандыру дегенді ойлап тапты, оны жүзеге асырған – Кеңес үкіметі. 1929 жылы басталған ұжымдастыру саясатының мәні қазақты төрт түлік малынан айырып, ең бастысы атынан түсіріп жаяу қалдыру еді. Қытай мемлекеті де осыны жасады, олар бұл саясатты 1958 жылы жүзеге асырды. Сөйтіп екі империяның қоластына түсіп, жаяу қалған қазақтың рухы өшті. Заманында Ертіс пен Еділ арасын ат тұяғымен дүбірлеткен халық енді жаяу-жалпылап күн көрді.

Демек, XXI ғасырда егеменді ел атанғанда мемлекетіміздің басты шаруашылығы – жылқы өсіру, халқымыздың сүйіп ішетін сусыны – қымыз, ұлттық идеямыздың негізі – тұлпар болуға тиіс.

